

KÖZGAZDASÁGTAN ERKÖLCSI IRÁNYTÚVEL?

A JÓLÉTI GAZDASÁGTAN A MÚLTBAN, A JELENBEN ÉS A JÖVŐBEN

PÓDIUMBESZÉLGETÉS

New York University, 2018. november 17. <https://www.annualreviews.org/doi/10.1146/doi.multimedia.2020.08.02.01/abs/>

RÉSZTVEVŐK:

AMARTYA SEN (Harvard)
ANGUS DEATON (Princeton)

MODERÁTOR:

TIM BESLEY (London School of Economics, az *Annual Review of Economics* szerkesztőbizottsági tagja)

Annual Review of Economics, 12 (2020), 1–21. old.

Besley: Vendégeink három közös vonását emelem csak ki: mindketten Cambridge-ben végeztek, mindketten Nobel-díjasok, s ami szerintem még fontosabb, mindketten mélyen elköteleződtek egy olyan gazdaságtan mellett, amely a valóságos élet alapvető, valóban lényeges, fontos kérdéseivel is foglalkozik. Ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni, mivel ők és a hozzájuk hasonló tudósok nem engedik, hogy a közgazdaságtan eltávolodjék azoktól a kérdésektől, amelyek tanulmányozására eredetileg létrejött.

Deaton: Miután elfogadtam a felkérést, hogy részt vegyek ebben a beszélgetésben, azt gondoltam, először megnézem, Amartya miket írt. A neten egy elavult életrajzot találtam. Miután átolvastam az első 26 könyvet, beláttam, hogy ehhez egy egész csapatra, vagy talán egy egész falura volna szükség. Úgyhogy remélem, menetközben Tim is beszél.

[...]

Egyikünk sem volt a szokásos egyetemi szempontból Amartya tanítványa, viszont az írásai mindkettőnkre meghatározó hatást gyakoroltak pályánk nagyon sok pontján. Azt hiszem, először 1969-ben találkoztunk, azaz majdnem fél évszázada, s noha más témákon dolgoztunk életünk nagy részében, az ő befolyása hihetetlenül fontos volt számomra, mint ahogy Tim számára is.

Azt hiszem, hogy ez a mi nemzedékünk sok tagjáról elmondható, főleg Nagy-Britanniában, sőt még az előző nemzedék néhány tagjáról is. [...]

Térjünk a tárgyra. [...] Körülbelül egy éve meséltem, hogy te és Sukhamoy Chakravarty, amikor még a kalkuttai Presidency College diákjai voltatok, értesültetek róla, hogy megjelent Arrow könyve, a *Social Choice and Individual Values*.¹ Megvenni nem tudtátok, mert egy vasatok sem volt, de ismertetek egy könyvkereskedőt, aki kölcsönadta nektek, miután megígértétek, hogy tisztán viszitek vissza. Az a könyv mintegy elindított a pályádon, felkeltette érdeklődésed a társadalmi döntések elmélete iránt, s azt hiszem,

1 ■ Kenneth J. Arrow: *Social Choice and Individual Values*. Wiley, New York, 1951.

2 ■ John Kenneth Galbraith: *American Capitalism*. Houghton Mifflin, New York, 1952.

3 ■ Karl Marx: Kritik des Gothaer Programms (1875). *Neue Zeit*, 9 (1890–91), I. köt. 18. szám, magyarul: A gothai program kritikája, in: *MEM* 19. köt. Kossuth, Bp., több kiadás.

Arrow attól kezdve nagyon fontos hatással volt rád egész életedben.

Sen: Teljesen igaz. Ez még az első kalkuttai évemben történt, elsőéves voltam a Presidency College-ban. Én épp befejeztem a középiskolát Shantiniketanban, a rendkívül tehetséges Sukhamoy Chakravarty viszont már megvetette lábát a Presidency College-ban. A legújabb könyveket akartuk elolvasni, előbb, mint hogy beérkeztek volna a könyvtárba. Viszont nekünk egyáltalán nem futotta könyvekre. A helyi könyvesboltok egy-két napra kölcsönadták nekünk egyik-másik könyvet újságpapírba kötve, hogy be ne piszkítsuk a borítót. Nagylelkű cselekedet volt tőlük. Azt hiszem, az ilyenformán olvasottak közül a legfontosabb Kenneth Arrow könyve volt. S mindössze fél évvel azután, hogy napvilágot látott, vagysis igen hamar. Jól emlékszem rá, ahogy ott ültünk Sukhamoyjal, s próbáltuk kitalálni, hogyan jutott el Arrow a maga rendkívüli felfedezéseihez, különösen a bámulatos „lehetetlenségi tételhez”, amellyel azt bizonyítja, hogy a tényállásokra vonatkozó egyéni preferenciák nem egyesíthetők bizonyos egyszerű és látszólag minimális feltételeket kielégítő társadalmi sorrenddé. Hogyan történik a bizonyítás, és lerövidíthető-e? Most már persze tudjuk, hogy nagyon is rövidíthető – olyan felismerésekre támaszkodva,

amelyek épp Arrow gondolatmenetéből vezethetők le. Rám mélyes hatás gyakorolt Arrow a társadalmi érdeklődésével, elemzői kreativitásával és a matematikai logika elegáns használatával.

Egy másik könyv, amely nagy hatással volt rám, egyáltalán nem érintkezett Kenneth Arrow témájával – sőt általában a társadalmi döntések elméletével sem, amelyet modern formájában Arrow alapozott meg –, Ken Galbraith könyve, az *American Capitalism* volt.² Mi – Sukhamoy és én – „balosak” voltunk, akiket nagyon megfogott a marxi elemzés (akkoriban nagy terjedelemben oktatták Kalkuttában). Láttam, hogy sokat tanulhatok Ken Arrow-tól és a társadalmi döntések elméletéből és – egészen más képp – a másik Kentől, Galbraithtól is. Ha visszatekintve végiggondolom, milyen eszmék hatottak a társadalmfelfogásomra (túl azon, amit a tanulmányainkhoz előírt, a főáramot képviselő tankönyvekből merítettünk), akkor azt kell mondanom, hogy nagyon sokat kaptam Arrow-tól is, Galbraithtól is, nyilvánvalóan azon felül, amit Adam Smithtől, John Stuart Milltől és persze Marxtól tanultam, hiszen mindegyiküket már rokonomnak éreztem.

Mégis vissza akarok térni Ken Arrow-ra, mert akkora hatással, mint ő, senki sem volt rám: rengeteg mindennel gazdagította egyre erősödő érdeklődésem a klasszikus politikai gazdaságtan, főleg Marx és persze Smith iránt, hiszen mindkettő már középiskolás koromban is foglalkoztatott. Ám mindinkább azt éreztem, hogy bármennyire gazdag is, valami komolyan hiányzik a marxi gondolkodásból. Talán a politika? Képtelen ötlet, hogy Max apolitikus lett volna, pedig alapjában nem érdekelte a politikai szervezkedés, miközben mélyenszántó politikai filozófiai felismerésekre jutott. Arrow társadalmi döntésemélete – melynek megalapozásába egyfelől beletartozik az emberek preferenciái, érdekei, vágyai és értékei közti összefüggés, másfelől viszont a demokratikus társadalmi döntés – gyönyörűen kiegészíti a klasszikus politikai gazdaságtant. Azon is elgondolkodtam, vajon Con-

dorcet-t, egy XVIII. századi matematikust azért is érdekelte-e a társadalmi döntések elméletének egy korai formája, mert meg kívánta haladni Adam Smith gazdaságtanát – amelynek Condorcet a szakértője volt (és nem csak a bizottsági döntéseknek, amelyek kapcsán általában emlegetik). Arrow-tól a megvilágosodás egész fénycsóvjá ért.

Arrow egy nagy úrt töltött be naiv gondolkodásomban, Galbraith pedig egy másikat – különösen abban a vonatkozásban, hogy miképp lehet ellentétes irányú erők rendszerével féken tartani a társadalmi ambícióktól fűtött kiváltságosok nyomulását. Minden érdekcsoport igyekszik a társadalmat az általa kívánatosnak tartott irányú haladásra készíteni, ám mivel számos ilyen érdekcsoport van, jelenlétük megakadályozza, hogy bármelyikük uralkodóvá váljék. Míg Arrow számomra megerősítve egészítette ki azt, amit addig Marxtól tanultam, Galbraith ugyanazt gyengítve megtanított arra, hogy ne fogadjam el, ha Marx, engedve a kísértésnek, a maga kedvenc értékeire hivatkozik, amelyek szerinte a társadalom javát képviselik. A „proletárdiktatúra” eszméje egalitárius szempontból vonzó lehet, ám romba dönti a pluralista társadalom építményét.

Persze hogy rengeteget kaptam Marxtól – beleértve az alapvető törődést a társadalom kisemmizettjeivel –, de sok egyéb dolgot is, például az „objektív illúzió” filozófiai eszméjét, amelyet ő „hamis tudatnak” nevezett. Ha az objektív megfigyelő esetleg azt látja is, hogy a nap és a hold ugyanakkora, valójában nem azok; s ugyanígy, egy piacgazdaságban úgy tűnhet, a munkásoknak kifizetett bér nagyjából ugyanakkora, mint amennyivel hozzájárultak a termeléshez, valójában nem az. Marx azt is megvilágította, hogy a szükségletek szerinti fizetés egészen más elven alapul, mint a munka megfizetése. Részletesen tárgyalta az erkölcsi elvek pluralitását utolsó nagyobb munkájában, *A gothai program kritikájában*.³ Bírálta a gothai programot kidolgozó Németország Szocialista Munkáspártját, mert csak a munka szerinti elosztással foglalkozott (a dolgozó emberekben nem lát-

va mást, csak „munkásokat”), s nem vették figyelembe, hogy az emberek szükségleteikben is különböznek. Ezzel nagyon közel került ahhoz, amit ma jóléti közgazdaságtannak hívunk. Arról kezdtem gondolkodni, hogy az igazságosság elmélete a dolognak mindkét oldalából kiindulhat: a szükségletek kielégítéséből, vagy pedig a munka méltányos jutalmazásából.

Marx tehát elismerte az erkölcsi pluralitást – és mégsem törődött igazán a féken tartó ellenerőkkel, ami pedig a politikai gyakorlat lényegéhez tartozik. Osztozott abban a közönséges tévhitben, hogy ha valamiképp odaadó embereket lehetne juttatni a kormányba, akkor azok majd jól is kormányoznak. Ken Galbraith *Amerikai kapitalizmusa*, amely voltaképp a kapitalizmusnak (pontosabban egyik oldalának) a dicsérete, szertefoszlatta ezt a tévhitet: elmélyült magyarázatát adta a hatalom korrumpálódásának és annak, miért kell féken tartani még az odaadó – köztük a magasosztos politikai célokot szolgáló – embereket is. Négy órára kaptam kölcsön Galbraith könyvét egy kalkuttai könyvesbolttól (ez 1953 elején lehetett), és teljesen belefeledkeztem, amikor végig akartam olvasni egy kávézóban. Igyekeztem a kávézó vezetőjének értésére adni, hogy egyetlen csésze kávé kifizetésével már jogot szereztem rá, hogy négy órán át ott üljek és olvassak. Több pénzem nem is volt, a könyvet meg el akartam olvasni – különben is nagyon jó volt a fény az asztalnál, ahol ültem. Szívós kitarásom meggyőzte.

Igazán örülök, hogy Angus előhozta ezt, mert a gondolkodásom fejlődését nagyon tartósan alakító időszakokról van szó. A sok hatás között különösen fontosak az Arrowtól átvett eszmék (életre szólóan meghatározták érdeklődésem), de voltak más olvasmányélményeim is, például Galbraith. Az akkoriban függetlenné vált India sikeres demokráciává igyekezett válni, így erősen vitatott kérdés volt a következetes demokráta politika működőképessége. Lehetséges-e demokratikus következetesség? Sok tudományos vita (akkoriban Kalkuttát elborította a tudományos politizálás) zárult le azzal, hogy hiszen Ken

Arrow bebizonyította, hogy lehetetlen. Én viszont úgy láttam, hogy nem ezt bizonyította, és meggyőződésem volt, hogy – Hegeltől kölcsönözve a fogalmat – a „tagadás tagadására” van szükségünk. Miközben igyekeztem vitatni Arrow lehetetlenségre vonatkozó konklúziójának pesszimista értelmezését, rájöttem, hogy ezt a kérdést nagyobb összefüggésben kell vizsgálnom, függetlenül bármiféle újabb matematikai tételek felállításától (ami persze önmagában is jó szórakozás).

Angus joggal gondolja, hogy ez „mintegy elindított a pályán”. Elsőéves egyetemista voltam Kalkuttában, nagyon fiatal (azt hiszem, 17 éves) és nagyon elszánt. Két évvel később Cambridge-ben folytattam, ahol szinte senki sem értette, miért épp a társadalmi döntések elmélete érdekel. Egyesek őszintén ellenezték szándékomat. Joan Robinson, aki máskülönben nagyon szeretett engem, megpróbált lebeszélni róla, mondván, hogy tiszta időpocsékolás. Richard Kahn kifejezetten ellenségesen minősítette a tervem, Nicholas Kaldor pedig úgy nyilatkozott, mint szokott: bátorított azon az alapon, hogy a jellemfejlődés érdekében bolondságokra is szükség van az életben. Furcsa módon az egyetlen, akinek érdeklődését sikerült felkeltenem, épp egy marxista volt, nevezetesen Maurice Dobb – akkoriban Nagy-Britannia talán legismertebb marxista közgazdásza. Őt nagyon is érdekelte a tervem. Ő volt az egyetlen Cambridge közgazdász oktatói közül, aki rendszeresen előadott a jóléti gazdaságtanról – amit számos baloldali elvtársa nagy hibának, Maurice „burzsoá bolondériájának” tartott. Dobb eléggé allergiásan viselkedett a matematikai érveléssel szemben (mint akkortájt Cambridge-ben a közgazdaságtan tanárainak többsége), mégis azt kérte, hogy magyarázzam el neki Arrow teorémájának lényegét és azt, mi benne az érdekes.

Még egy tanár érdeklődött olykor a társadalmi döntések elméletével kapcsolatos munkám iránt, a félig marxista Piero Sraffa. Ő maga nagyon közel állt Antonio Gramscihoz, az Olasz Kommunista Pártot megalakító nagy baloldali értelmiségéhez, a *L'Ordine*

nuovo című rendkívüli hetilap megalapítójához. Emlékszem, Bob Silvers egyszer azt mondta nekem, hogy akkor örülne igazán, ha a *New York Review of Books* megütné az eredetiségnek azt a szintjét, amelyet a *L'Ordine nuovo* képvisel. Nem tudok nagyobb dicséretet elképzelni olyasvalaki szájából, mint Robert Silvers, aki Barbara Epsteinnel együtt megalapította és fénykorában működtette a *New York Review*-t. Szerencsére nagyon hosszú, évtizedeken át tartó fénykora volt.

Bocsánat, Angus, hogy ilyen hosszadalmas voltam.

Deaton: Nem baj. Most a te emlékirataid vannak terítéken, nem az enyémek.

Sen: Dehogy! Arról volt szó, hogy nagyjából egyenlően osztjuk fel hármunk közt az időt.

Deaton: Szerintem ez óriási dolog az itteni hallgatóságnak, hiszen egyes neveket valószínűleg sokuk ismer, például Joan Robinsonét, de a többiekét nem igazán – például Maurice Dobbét, akiről többen azt gondolták, nincs eszénél, mert miközben marxista, eléggé jobboldali.

Sen: Valóban, s ez bizonyos értelemben igaz is. Soha nem nézték baloldali szélsőségesnek, pedig határozottan kommunista volt. Már akkor a Brit Kommunista Párt tagja volt, amikor először megérkezett a Trinity College-ba. Dennis Robertson – aki mindig liberálisnak mondta magát, de valójában konzervatív volt – kínált neki állást a Trinityben. Maurice, aki akkor még diákként kutatott a Pembroke College-ban, rögtön elfogadta. Majd hazament, és jó angol módjára morfondírozni kezdett: „Vajon nem

kellett volna megemlítenem, hogy tagja vagyok a Kommunista Pártnak?” Azután írt egy bocsánatkérő levelet Robertsonnak – egy nagyon angol levelet: „Amikor följánlotta nekem az állást, annyira lenyűgözött a lehetőség, hogy tanár lehetek a Trinityben, hogy elfelejtettem közölni – amiért elnézését kérem –, hogy tagja vagyok a Brit Kommunista Pártnak, és szeretném, ha tudná, ha ennek ismeretében úgy dönt, hogy visszavonja ajánlatát, ezt nem rovom fel Önnek.” Dennis Robertson válasza: „Kedves Dobb, minden rendben lesz, amennyiben két héttel előbb értesít bennünket, ha fel kívánna robbantani a kápolnánkat.”

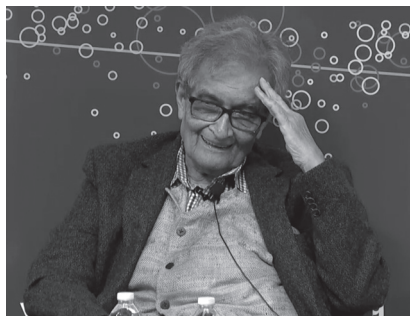
Akárcsak Dobb, Sraffa is arra buzdított, hogy csak dolgozzam tovább azon, amit akartam. Sraffa nagyszerű filozófuselme volt, érdeklődése messze túlterjedt a közgazdaságtanon, hát még annak standard változatán. Hatott rá Gramsci, akinek a nézeteit azért vitatta is. Mélyreható befolyást gyakorolt az angol–amerikai filozófiára, főleg azért, mert döntő szerepe volt abban, hogy Ludwig Wittgenstein belátta a merev szabályokat és a nyelvhasználat szabályozását lefektető, klasszikus könyvének, a *Tractatus logico-philosophicus*nak a korlátait.⁴ Miután Sraffa – és Frank Ramsey – érvei meggyőzték, Wittgenstein elfogadta a nyelvhasználatot irányító szabályok sokkal általánosabb értelmezését, s egy újabb analitikus filozófiai elméletet fejtegetett cambridge-i előadásában, majd főként a *Filozófiai vizsgálódásokban*,⁵ amelyben szinte antropológiai értelmezését adta annak, mi teszi lehetővé a kommunikációt.

Ennyit Sraffa és Wittgenstein vitájáról, de miről szólt vitája Gramscival? Sraffa többnyire Gramsci tanítványának tekintette magát – egyes kivételekkel. Gramsci úgy gondolkozott, mint sok marxista, hogy a szabadság – avagy a „burzsoá szabadság” – nem fontos. Ezt Sraffa elvetette, vitájuk épp a fasiszta uralom idején zajlott. Sraffa hosszú levelet írt Gramscinak, melyben leszögezte: „Szép vagy ronda, szerethető vagy sem, a burzsoá szabadság, amit te becsméreلسz, pontosan az, amire az olasz proletariátusnak minden másnál nagyobb

4 ■ Ludwig Wittgenstein: *Tractatus logico-philosophicus*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London, 1922. Magyarul: *Logikai-filozófiai értekezés*. Ford. Márkus György. Atlantisz, Bp., 2004.

5 ■ Ludwig Wittgenstein: *Philosophical Investigations*. Macmillan, New York, 1953. Magyarul: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Atlantisz, Bp., 1998.

6 ■ Joan Robinson: *The Accumulation of Capital*. Palgrave Macmillan, London, 1956.

szüksége van.” Most igyekszem pontosan idézni Sraffát: „Minden másnak, amit a proletariátus meg akar hódítani, arra a szilárd alapra kell épülnie, amely szavatolja azt, amit te burzsoázásnak nevezel.”

Ez az állítás természetesen lényegileg kapcsolódik a társadalmi döntések elméletéhez. Az én munkám is – legalábbis egy része – nagyon szorosán kötődik a szabadsághoz, ahhoz a kérdéshez, hogyan illeszthető be a társadalmi döntésbe. Ami gyakran problémamentes, viszont bizonyíthatóan léteznek a különös egyéni preferenciáknak olyan konfigurációi is, amelyekben a szabadság biztosítása a Pareto-elv tompítását követeli, és előírja, hogy az egyhangúlag választott opciót elveszük bizonyos alternatívapárok kedvéért.

Deaton: Erre még szeretnék visszatérni, de előbb szólhatnánk egy keveset Joan Robinsonról? Még alsóbb éves voltál, amikor megérkezted Cambridge-be, hogy gyorsan lediplomázz. Egész fiatalon már PhD-diák lettél, és Joan Robinson volt a technikák megválasztásáról szóló értekezésed konzulense. Egyszer azt írtad róla, hogy egészen kiváló elme volt, de „energikusan intoleráns”. Ismerve, milyen gyengéden szoktál bánni mindenkivel, ezek igencsak kemény szavak. Mondanál róla egy keveset? Gyakran úgy emlegetik, mint a legkiválóbb nőt a közgazdaság-tudományban, aki Nobel-díjat érdemelt, mégsem kapta meg soha.

Ha jól értem, nem gyakorolt rád tartós hatást, amikor eltérített a tervedtől, hogy olyasmiről írd az értekezésedet, ami téged nem nagyon érdekelt.

Sen: Ez igaz.

Deaton: Vagy talán mégsem.

Sen: De igen. Nem tudom, hogyan írhatnám le másképp, mint hevesen intoleránsnak azt az embert, aki doktori témavezetőként így beszélt velem: „Elovestam az első fejezetet és a második egy részét. Olyasmit írtál, amit dicsérni fognak a befutott közgazdászok, szóval minden nehézség nélkül megkapod rá a doktorit.” Cambridge-ben más, mint Amerikában, itt a témavezető nem tagja a doktori vizgabizottságnak. Azt mondta, hogy nem olvassa tovább az értekezésem. Erre megjegyeztem, hogy neki kell nyilatkoznia, alkalmas-e, hogy benyújtsam PhD-disszertációként. Mire ő: „Azt fogom mondani, hogy igen.” „Milyen alapon?”, kérdeztem. „Annak alapján, amit olvastam belőle”, válaszolta.

Mellesleg az értekezésnek nyolc fejezete volt. Azt mondta rá: „Jó. Egész egyszerűen jó. Jó abban az értelemben, ahogy ezek értik. De nem méltó hozzád. Meg kell ígéred nekem, hogy egyszer még visszatérsz az igazi közgazdaságtanhoz.” Nem tudom, hogy „energikusan” vagy sem, de nagyon nem tolerálta azt, amivel én akartam foglalkozni.

Furcsa viszony volt, de nagyon kedveltem. Igen kedves volt velem, még a magánéletem is érdekelt. Később, amikor Nabaneetával kötött házasságom tönkrement, magához rendelt, és azt követelte, hogy ne váljunk el. Nem mondtam, hogy semmi köze hozzá. „Rossz dolog, ha már vannak gyerekek” – és nekünk volt két gyerekünk –, nagyon árt a gyerekeknek”, mondta. Bizonyos értelemben saját magáról beszélt, mert ő nem szakított a férjével, bármennyire eltávolodtak is egymástól. Tudtam, hogy mindig a legjobbat akarja nekem.

Végig nagyon kedves volt, miközben egyre világosabb lett, miben különbözik a közgazdaságtanról alkotott felfogásunk. Ez egy hosszú történet. Első cambridge-i évemben nem ő volt a témavezetőm; a másodikban viszont kettő is volt: Maurice Dobb és Joan Robinson. Joan azt javasolta, hogy miután épp elkészült a tőkefelhalmozásról írt könyvével,⁶ ha gondolom, akkor ahelyett, hogy dolgozatokat írni nekik, az is lehetséges, hogy minden héten elolvasok a könyvből egy fejezetet, és azt vitatjuk meg a konzultációs alkalmakkor. Így is történt – nagyon kellemes és lebilincselő időtöltés volt, de végül be kellett vallanom, hogy a könyve nem igazán tetszett (nem ezzel a szavakkal). Azt is megmondtam, hogy egészében miért nem tetszett (főleg a tőkeelmélet kisebb, vitatott kérdéseivel foglalkozott, és eléggé kevés a tőkével és a gazdasággal általában). Azt is megmondtam, hogy egyes részletei tetszettek, és élvezettel olvastam az egészet. Nagyon jó érvei voltak, okosan fejtette ki őket, az érvelését gyakran kifejezetten élvezet volt olvasni.

Amúgy politikai ihletésű volt a könyv, és láthatóan baloldali jellegű. Nagyon különösnek találtam a bal- és jobboldalról alkotott felfogását, de nagyon is odafigyeltem, amikor azt mondta, hogy azzal, hogy engem nem a könyve lényegi témája érdekel (tekinthető-e a tőke termelési tényezőnek?), hanem a jóléti közgazdaságtan meg a társadalmi döntések, voltaképp azt jelzem, hogy nincs bennem együttérzés a dolgozó osztályokkal. Emlékszem, egyszer azt próbáltam elmondani neki, hogy ha a kapitalizmus egyszer megdől, akkor nem azért, mert valami kis hibát fedeztek fel a tőke elméletében, hanem – Pigou-t

idézve – a „nyomorúságos utcák” és az „elsatnyult életek” miatt, amit a kapitalizmus sokakra rákényszerít – s ami már a jóléti közgazdaságtan és a társadalmi döntések tárgykörébe tartozik. Ettől meg kiborult.

Nem hiszem, hogy megértette, milyen szemszögből vizsgálom a kapitalizmust. Ő úgy gondolta, hogy a kapitalizmus valódi kritikájának ahhoz a felismeréshez kell kapcsolódnia, hogy a tőke nem tekinthető termelési tényezőnek. Következésképpen a profit nem tekinthető a tőke jutalmának (ez a jó ódivatú téma kevéssé érdekelte azt a világot, amelyben a piacgazdaság hatékonysága és igazságossága lett a fő kérdés a kapitalizmus hívei és ellenzői közötti vitákban). Képtelen voltam megértetni vele, mit akarok mondani, de – amit szerettem és nagyra becsültem benne – mindig igyekezett megérteni engem, ha valamilyen nem értettünk egyet. Ebben igencsak más volt, mint a többi tanárom – Maurice Dobb és Piero Sraffa –, akikkel néha vitába szálltam. Joan mindig vitázni akart – hogy megszabadítson a bolondságaimtól.

Az értekezésem témája, amire végül rábeszél, a technikák megválasztása lett: megpróbáltam azonosítani, milyen hosszú távú következményei vannak a különböző termelési technikák mellett döntésnek, különösen a gazdasági növekedésre nézve. Joannak tetszett, hogy episztemikus szerepet tulajdonítottam a gazdasági növekedésnek, az már jóval kevésbé, hogy a társadalmi etika összefüggésében nem fogadtam el kizárólagosként a növekedés szempontját (azt is utálta, hogy egynémely modellemben általános gazdasági erőforrásként kezeltem a tőkét). Azt az álláspontot képviselte – amely mellesleg nagyon népszerű ma Indiában, csak hogy nem a bal-, hanem a jobboldalon –, hogy egyszerűen a gazdasági növekedés maximalizálására kell összpontosítani. Ha a növekedésnek köszönhetően meggazdagodtunk, akkor már törődhetünk az egészségügyi ellátással, az oktatással és az összes hasonló dologgal. Ez szerintem az egyik leg súlyosabb tévedés, amelybe a gazdasági fejlesztés tervezése beleeshet. Valamiért Joan mégis így gondolta, s

például határozottan bírálta Srí Lankát azért, hogy az elégséges táplálkozás érdekében államilag szubvencionált élelmet biztosít mindenkinek. Mint mondta, „Srí Lanka bele akar harapni a fán termő gyümölcsbe, még mielőtt elültette volna a fát.”

Deaton: Érdekes, amit mondasz. Én ugyan sokkal később jöttem Cambridge-be, mint te, de akiről beszélsz, nagyon nagy formátumú személyiségek voltak. Aki elkezdi a posztgraduális tanulmányait, eleinte még fogalma sincs, mit akar, és az őt körülvevő emberek alakítják – ezért is igyekeznek mindenki az igazán jó doktoriskolákba bekerülni. Te viszont bizonyos értelemben úgy jöttél ki, ahogy bementél, ami azért figyelemre méltó. Azzal kezdted, hogy a jóléti közgazdaságtan, a társadalmi jólét érdek, őket viszont a termelés érdekelte, de ez téged egyáltalán nem ingatott meg. Nyilván sokat kaptál tőlük...

Sen: Ebben a vonatkozásban nagy szerencsém volt. Elismerem minden adósságom. Megerősített, hogy egyfelől olyanokkal voltam kapcsolatban, akiknek az enyémhez hasonló politikai nézeteik voltak, baloldaliak, akiket nagyon érdekeltek az egyes emberek is – ilyen volt például Maurice Dobb és Piero Sraffa. Másfelől ott volt Pigou – aki már nagyjából visszavonult, mire én Cambridge-be érkeztem, ahol azonban bálványként tisztelték. Sok tekintetben a jóléti közgazdaságtan guruja volt, akit komolyan foglalkoztatott az egyenlőtlenség és a szegénység. Ezekről a témákról később nagyon fontos munkákkal lépett fel Tony Atkinson, de maga is elismerte, hogy Pigou ihlette a jövedelmi egyenlőtlenséget mérő Atkinson-indexet. Sokat foglalkozott a szegénységgel. Már idéztem Pigou szavait, amelyekkel a közgazdaságtant definiálta: „Nem a rácsodálkozás, hanem a társadalmi lelkesedés lázad fel a nyomorúságos utcák mocska és az elsatnyult életek örömtelensége ellen, és ez a közgazdaság-tudomány kezdete.” Meg kell mondanom, Angus, hogy amikor a te írásaid olvasom, gyakran eszembe jut Pigou – és tényleg ezen a ponton kell kezdődnie a közgazdaságtannak.

Pigou még a környezetről, a szennyvezésről is beszélt [...] Már Kalkuttában is hallottam róla, Cambridge-ben viszont azt mondták nekem, hogy jobboldali közgazdász, mert nem ért egyet John Maynard Keyneszel a munkanélküliség okainak kérdésében! S tényleg, amikor a Nobel-ügyben Stockholmba mentem, akkor egy nyilvános interjúban azt kérdezték tőlem, milyen álláspontot foglalok el a makroökonómiában, mire azt válaszoltam, hogy nem foglalkozom makroökonómiával, se most, se korábban – és egy közös barátunkat idéztem, Frank Hahnt, aki azt mondta, ez a tárgy nem is létezik, hiszen a makró nem lehet más, mint a mikro dolgok összessége. Ez nem nagyon ment át, jött is a következő kérdés: „De a Keynes–Pigou-vitában, Ön nyilván a keynesi oldalon áll, ugye?” „A munkanélküliség kérdésében valószínűleg igen – válaszoltam –, de ha vesszük egyfelől a Keynes típusú közgazdászokat, akiket komolyan soha nem érdekelt az egyenlőtlenség, a szegénység, a környezet, és másfelől Pigou-t, akit mindez nagyon is foglalkoztatott, akkor nem igazán tudok úgy válaszolni, ahogyan elvárja tőlem.” Diákéveimben Pigou gondolatai sokat segítettek nekem.

Egy személyesebb szinten még egy közgazdász jelenléte volt fontos nekem, Dennis Robertsoné. Nagy embernek számított Cambridge-ben, nagyon kedveltem, noha olykor nem értettünk egyet, és jókat vitatkoztunk. Bizonyos dolgokban viszont egyet értettünk, például a hasznosság – a fájdalom és az élvezet – relevanciájában, ami akkoriban nagy dolog volt. Nagyon is egyetértettem Robertsonnal abban, hogy van értelme a hasznosság személyközi összehasonlításának. Ő konzervatív volt, én meg egyáltalán nem, mégis nagyon közel kerültünk egymáshoz. [...]

Deaton: Szeretnék még korábbra visszamenni. Gyermekkorodban az indiai történelem egy traumatikus időszakát élted meg. Láttad a közösségek egymás elleni erőszakos tetteit, gyilkosságait. Írtál is róla. Átélted a bengáli éhínséget, Bengália felosz-

tását. Nagyon súlyos betegséged majdnem megölt. Mindezek a tapasztalatok visszahangoznak a munkáidban, legalábbis én kihallom belőlük – különösen az átfogó gondolkodást az emberi jóllétről, függetlenül az anyagi bázisától. Lehet, hogy erre a későbbiekben amúgy is sort kerítünk, de beszélnél most egy kicsit erről?

Sen: Az éhínség átélése és az egymással szembeforduló közösségek barbár erőszakosságának látványa pusztító tapasztalat volt. A rák persze fájdalmas és felkavaró élmény, mégis győzelemként gondolok rá, hiszen csak 15%-os esélyem volt rá, hogy még öt évet megéljek – 67 évvel ezelőtt. Ez sikerült. De a bengáli éhínség – az a döbbenetes abban a rettenetesen elszomorító tapasztalatban, hogy a közgazdasági összefüggései könnyen érthetők voltak, és a katasztrófát könnyen el lehetett volna kerülni. Ez volt az utolsó éhínség Indiában, négy évvel a brit uralom vége előtt. Az éhínséget teljesen meg lehetett volna akadályozni. A rendelkezéseimre álló kevés információ alapján (amennyivel mindenki rendelkezett), megértettem, hogy nem az a gond, hogy a britek adatai tévesek, hanem az, hogy az éhínségről alkotott elméletük teljes tévedés. A kormány azt állította, oly sok élelem van Bengáliában, hogy nem lehetséges éhínség. És Bengália egészében tényleg sok élelem volt, ez igaz a kínálatra. Csakhogy a kereslet egyre nőtt és egyre gyorsabban, amittől az egekbe szöktek az árak. Akik kimaradtak a gazdasági fellendülésből, amelyet a háború gerjesztett, azok elbuktak az élelemvásárlásért folyó versenyben.

Ekkor a japánok épp Burma és India határán voltak, sőt a japán hadsereg egy része már Indiában, Imphalban. A hadseregek nyomultak: a brit indiai hadsereg, a brit hadsereg, aztán még az amerikai is – és mind élelmet vásárolt. Ők is és mindazok, akik a szolgálatukban álltak, például a hadiépítkezéseken, rengeteget fogyasztottak. A háborúhoz kapcsolódó építkezések – többek között a sok új reptér építése – új munkahelyeket és jövedelmeket teremtettek. A kereslet által hajtott óriási áremelke-

dés hatását még felerősítette a pánik és az élelmiszer-eladás és -vásárlás piaci manipulálása. A túléléshez kevés az a tudat, hogy van sok élelem, az is kell, hogy meg tudják venni a számukra szükséges élelmet – piacgazdasági versenyben a többiekkel.

Az éhínség kiváltó okának ez az elemi magyarázata egyáltalán nem volt az én eredeti leleményem. Megírták a bengáli kulturális folyóiratok is – amelyek kevésbé voltak kitéve a cenzúrának, mint a bengáli napilapok, amelyeknek tilos volt bármit is írniuk az éhínségről. Mert az aláasta volna a brit uralmat, és akadályozta volna a háborús sikereket. Elég volt gondosan elolvasni a kulturális havilapokat (egy maréknyi ember így is tett), például a nagyanyám rendszeresen végigolvasta őket. Tízéves lehettem ekkor, és nagyon érdekelt, mi történik.

Később, 30 évvel később, amikor kutatni kezdtem az éhínségről, egyre mondogattam a kollégáimnak és a diákjaimnak, hogy én már minderről olvastam valahol fiatalkoromban – és most csak megpróbálom rendszerezni a közgazdaságtan segítségével azokat a kulturális lapokból merített gondolatokat. Amikor megjelent a könyvem az éhínségről, egyes barátaim azt mondták, nincs benne semmi eredeti, az emberek mind ezt tudták. „Én pontosan ezt állítom – válaszoltam. – Nem eredeti. Valamilyen formában sokszor elhangzott korábban. De épp az a lényeg, hogy e mindennapi észjárásból adódó értelmezést nem tekintették komoly közgazdaságtannak, pedig szépen megfogalmazható közgazdaságtani terminusokban is.”

Amikor kitért az éhínség, és a brit uralom ment a maga útján – eredetileg nagyon nemtörődöm, teljesen érzéketlen alkirályunk volt, Linlithgow volt a neve. Véletlenül épp ugyanarról a vidékről való volt – a skóciai West Lothianból, mint Tam Dally barátom –, az egyetlen ember, akin keresztül megpróbáltam egy kicsit befolyásolni a brit politikát. Amikor először találkoztunk, Tam volt a Tory Club elnöke Cambridge-ben. Közeli barátom lett. Egyre inkább balra tolódott, s végül a Munkáspárt radikálisainak kritikus szóvivője lett. [...]

Linlithgow-t olyasmi, mint az éhínség, egyáltalán nem érdekelte, ezért nagy változást hozott az új alkirály, Earl Wavell megérkezése az éhínség vége felé, aki már az első napon átnézte a hivatalos iratokat, és feljegyezte magának, hogy „Bengáliába kellene mennem”, amit hamarosan meg is tett. Ez a lehetőség meg sem fordult Linlithgow fejében, noha uralma idején már két éve tartott az éhínség.

Volt valami meghökkentő az éhínséggel kapcsolatos politikában: hogy hagyhatta Európa egyik vezető demokráciája, hogy éhínséggig fájuljanak a dolgok? Ebben az összefüggésben fontos a *The Statesman* című, brit tulajdonban lévő kalkuttai napilap története. A legjobb indiai újságnak számított, a szerkesztője akkoriban Ian Stephens volt. Később személyesen is megismertem egész közlőrl, amikor Cambridge-be visszatérve a King's College tagja lett. A britek minden bengáli újságot korlátoztak és cenzúráztak, viszont papíron nem nyúltak ehhez a nagyszerű angol laphoz, hanem a patriotizmusára hivatkozva elvárták, hogy ne bírálja a brit uralmat. A még zajló háború tudatában sokáig tartotta is magát ehhez (ekkor minden kritikát úgy tekintettek, hogy a brit uralom helyi támogatottságát kezdi ki). A *Statesman* gondoskodott is róla, hogy a lapban egyetlen szó se essék az éhínségről, de a kormányzat csődje miatt egyre felháborodottabb Stephens – mindenféle kommentár nélkül - fényképeket tett közzé 1943 nyarán a Bengáliában szenvedő éhezőkrl.

Végül – napra tudom, mikor – 1943. október 13-án Ian Stephens utat engedett a hallgatás elfogadhatatlanságát és a brit uralom bírálatának mellőzését érintő, egyre erősödő kétségeinek, mert világosan látta, hogy ez hivatása elárulásával ér fel. Micsoda újságíró az, aki nem ír semmit az őt körülvevő legfontosabb és gigantikus méretű szerencsétlenségről (eltekintve a fájdalom néma fotóitól)? Ez tarthatatlanná vált, és 14-én, majd 16-án kíméletlenül feltárta a Brit Birodalomnak az éhínséggel kapcsolatos politikáját, hírekkel támasztva alá a szerkesztői vezércikket. Indiában akkor még nem volt parlament,

de Nagy-Britanniában volt. Amíg Stephens meg nem szólalt, a brit parlamentben nem került szóba az emberi hibák előidézte katasztrófa. A *Statesman* vezércikkei és a hozzájuk kapcsolódó híradások egy csapásra mindent megváltoztattak.

A gyarmati uralom nemtörődömsége mellett a tudatlanság is hozzájárult, hogy a kormány Westminsterben télen maradt. Valami hasonló történt később – anélkül, hogy itt most belemennék a részletekbe – 1958–62-ben a kínai éhínség idején, amelybe 30 millió ember halt bele, de erről Pekingben nem sokat tudtak, mivel a büntetéstől való félelmük a vidéki pártvezetőkbe belefojtotta az ellenkezést). Az Indiából – az alkirály hivatalából is – érkező kormányzati jelentések gondoskodtak róla, hogy Westminsterben ne tudjanak sokat az éhínségről. Ám a *Statesman* vezércikkei nyomán a parlament is tárgyalta a helyzet súlyosságát, és pár nap múlva megszületett a határozat a beavatkozásról. Néhány héten belül hivatalosan kezdetét vette az éhínséget enyhítő politika – miután már kilenc hónapja tartott, és több mint egymillió áldozatot követelt. Összességében hárommillióan haltak bele az éhínségbe, mert utána még sok éven át pusztítottak az általa kiváltott járványok.

Van, akit érdekelhet, hogy Stephens *Monsoon Morning* címmel könyvet írt tapasztalatairól,⁷ növekvő kétségeiről és végül a lázadásáról. Természetesen büszke volt rá, mekkora változást mozdított elő. Egész életében csak egyszer írtam nekrológot a londoni *Times*-ba, amikor azt láttam, hogy a lap által készített hivatalos nekrológ meg sem említette szerepét az éhínség felszámolásában. Küldtem egy kiegészítést a *Times*-nak, meg is jelent.

Mire Cambridge-be érkeztem, Stephens már a King's College-ban volt vezető kutató. Meglátogattam. [...] E.M. Forstertől hallottam róla, hogy ott van. Ez most egy kicsit dicsekvésnek hangzik, de tényleg jól ismerem Forstert (főleg az Apostolok nevű, állítólag titkos klub révén). Forster bemutatott neki, de figyelmeztetett, hogy Stephens „nem barátja Indiának”. Itt arra gondolt, hogy azok a brit

lakosok, akik nem hagyták el Indiát rögtön a szakadás után, két táborra váltak szét, és Stephens határozottan a pakisztáni táborba tartozott, nagyon kritikus volt az indiai politikával szemben, különösen Kasmírt illetően (ezért hagyta ott a *Statesman*-t, és költözött át Pakisztánba). Hogy a pakisztáni oldalon állt, az nekem egyáltalán nem volt fontos: egész Bengáliában mentett meg életüket, hindukét és muzulmánokét. Jótékony hatása nem volt vallásfüggő. [...] Viszont Pakisztánban csalódás érte. Azt a jellegzetes brit elképzelést vallotta, hogy a muzulmánok a hindu forradalmároknál kevésbé ellenségesek a Brit Birodalommal szemben, ami nem egészen helytálló. Forster híres regényének⁸ (*Passage to India*) főhőse, Aziz muzulmán – és ez a regényélmény formálta a Pakisztánba költöző Stephens várakozásait.

Visszatérve az én élményeimhez: Stephens nagyon szívesen beszélgetett velem az éhínségről. Sok mindent tudtam meg tőle. Az egyik, hogy a sajtószabadságnak volt némi szerepe az éhínség letörésében. A másik, amit gyerekként én is tudtam: úgy is lehet éhínség, hogy közben bőségesen van élelem. És az is számít, hogyan kormányozzák az országot. A britek nem akarták, hogy lázadás törjön ki Kalkuttában – úgy tudom, egyetlen kalkuttai sem halt bele az éhezésbe. Sok ember halt meg Kalkuttában, de nem voltak kalkuttaiak. Csak jöttek mindenfelől az ingyenélelem reményében, amelyből kevés volt, mert jótékony adományok egyedül a kalkuttai indiai üzletemberekktől érkeztek. A brit uralom teljes védelmet biztosított a kalkuttaiaknak, hogy miközben zajlik a háború, ne kapjon

7 ■ Ian Stephens: *Monsoon Morning*. Ernest Benn, London, 1966.

8 ■ E. M. Forster: *A Passage to India*. Bloomsbury, London, 1924. Magyarul: *Út Indiába*. Ford. Góncz Árpád. Európa, Bp., 1967.

9 ■ Amartya Sen: *The Idea of Justice*. Harvard University Press, Cambridge, 2009.

10 ■ Amartya Sen: *Collective Choice and Social Welfare*. Holden-Day, San Francisco, 1970.

11 ■ Amartya Sen: *Collective Choice and Social Welfare: An Expanded Edition*. Penguin, London, 2017.

12 ■ Amartya Sen: Introduction. In: Adam Smith: *The Theory of Moral Sentiments*. Penguin, New York, 2009.

lára az elégedetlenség az állandó lakosok között. Hárommillió kalkuttai kapott élelmiszerjegyeket – tehát mintegy hatmillióan jutottak hozzá erősen szubvencionált élelemhez. A kormányzat vidéken rizst vásárolt, akármennyibe került is, amivel nagyon megdrágította a rizst a vidéki körzetekben. Így az állandó lakosok nagyon olcsón jutottak a jegyre adott élelmiszerekhez, miközben – a jegyrendszeren kívül – a kalkuttai piaci ár a vidéki árakkal együtt nőtt.

A Rádzs [a brit uralom] tartott attól, hogy a háború alatt felkelések törhetnek ki a kalkuttai nép körében, ám e nagyváros élelmiszerjegyekkel ellátott lakosainak nem volt okuk személyes panasza, ami meg is felelt a birodalom kívánságának. A *divide et impera* megosztó gyakorlatának ez a típusa a nincsteleneket és a tehetőseket fordította egymás ellen, hasonlóan a birodalom által szintén kultivált hindu–muzulmán megosztottsághoz. A tehetősek kezelhetők voltak, a nincstelenek meg éhen haltak. [...]

Deaton: Talán ez lett a leghíresebb az empirikus munkáidnak a disszertációddal kezdődő sorában. Miközben lemondasz az ökonometriáról, megvilágító erejű módszerekkel nagyszerűen elemzed az adatokat.

Sen: Le kellett mondanom az ökonometriáról, mert nem sokat tudtam róla. Ha arról kérdeznék, miért nem használom, be kell vallanom, hogy azért, mert nem ismerem eléggé. Erre néha azt kérdezik: „De nem Ön volt az Ökonometriai Társaság elnöke?” Valóban az voltam réges-régen (mellesleg újabban épp Tim Besley volt az elnök). Arról van szó, hogy a társaságot a matematikai közgazdaságtan és az ökonometria művelői alkotják, a tagokat és a tisztségviselőket mindkét ágból választják. Az ökonometria empirikus adatokat elemez (egyre újabb, kifinomult technikákkal), viszont a matematikai közgazdaságtan nem feltétlenül empirikus tudomány.

Matematikai módszereket mindig is használtam (sokat a társadalmi döntések elméletében, de a normatív mérésben és a döntéseméletben is), viszont az empirikus munkáim kifeje-

zetten nem formalizáltak, mondhatni földhözragadtak. Angusszal szemben, aki nagyszerűen használja az ökonometriát is, a matematikai közgazdaságtant is (ami nyilván nagy előnyére szolgált, amikor ő szerkesztette az Ökonometriai Társaság vezető folyóiratát, az *Econometricát*), én a gazdaságelméleten belül a matematika bizonyos ágainak – főleg a matematikai logikának – az alkalmazására szakosodtam. Ez nem akadályozott meg abban, hogy empirikus munkáim is legyenek, s hogy a klasszikus – és elemi – statisztikai következtetések alapján gondolkodjam olyan témákról, mint a szegénység, az egyenlőtlenség és az éhezés. Fiatalkoromban óriási és heves viták folytak arról – különösen Cambridge-ben –, hasznos-e a matematika a közgazdaságtanban. Aligha találni ennél ostobább vitatémát: a matek néha nagyon hasznos a közgazdasági elemzésben, néha meg egyáltalán nem. [...]

Deaton: Nagyon fontosak az empirikus munkáid. Az éhínségről szóló könyvet a tiszta közgazdaságtannal foglalkozó kollégák közül is sokan a magukénak tekintik, lévén a tárgya egy közgazdaságtani probléma: mert nem az a probléma, hogy nincs elegendő élelem, hanem az erőforrások és a jogosultságok allokációját kell itt végiggondolni.

Arrow-ról volt szó beszélgetésünk elején, és ehhez kapcsolódva szeretnék visszatérni az elvontabb gondolkodást képviselő munkáidhoz – például a *The Idea of Justice* című könyvedben, amely tíz éve jelent meg.⁹ Bizonyos értelemben Adam Smithszel versenyezteted Arrow-t és Rawlst. Tehát itt látható Amartya Sen, amint kavargat Rawls és Arrow fazekában – és nagy szerep jut Adam Smithnek is...

Sen: Talán a főszerep.

Deaton: ...pedig, ha jól sejtem, sosem tartottatok együtt órát.

Sen: Adam Smithszel? Pedig annyira próbáltam, de nem sikerült!

Deaton: Tényleg megpróbáltad. Én

Edinburgh-ban nőttem fel, és akkoriban igazán homályos alaknak számított, senkit sem érdekelt Adam Smith. Újabban itt nagy változás történt. Sora emelnek szobrokat neki...

Sen: Sok évvel ezelőtt, amikor Emmával, a feleségemmel megérkeztünk Kirkcaldyba, és Smith házát kerestük, sehogy sem találtuk (ez ma már könnyebb, amióta utcai táblák mutatják, merre kell menni – többségüket Gordon Brown, a volt miniszterelnök és Smith híve állíttatta). A turisztikai irodában érdeklődtünk: „Meg tudnák mondani, hol van Adam Smith háza?” Visszakérdeztek: „Kiről van szó?” Mire én: „Hát miről híres Kirkcaldy?”

Deaton: Nyilván azt mondták, a linóleumról.

Sen: Valóban azt mondták.

Deaton: Hát inkább, mint Adam Smithről. Mondj egy keveset erről a könyvedről. Álláspontod különbözik Rawlsétól. Megtehetsz olyasmit, amit Rawls nem tudott, például szólsz a globális igazságtalanságokról. A vonatkozó érvelésedben Ken Arrow keretét is használod, de sokkal többször Smith pártatlan szemlélőjét, amellyel az igazságtalanságról lehet gondolkodni. [...]

Sen: Smith végig velem volt, és inspirált már a kalkuttai Presidency College-ban is. És persze ugyanígy a marxi hatások, bizonyos kérdésekben pedig sok más közgazdász, mint például Galbraith. A legnagyobb befolyással – Arrow közvetítésével – mégis a társadalmi döntések elmélete volt rám, egyre mélyebben foglalkoztatott.

Arrow főleg negatív eredményekre jutott, nekem viszont valami konstruktívát is fel kellett mutatnom a társadalmi döntések elméletében.¹⁰ Először be kellett bizonyítanom, hogy Arrow levezetései érvényesek (amit egyesek kétségbe vontak), sőt kiterjeszthetők, mert ki lehet mutatni, hogy egyes axiómái redundánsak (például a lehetetlenség akkor is igaz, ha nem követeljük meg a „kollektív racionalitást”). Aztán be kellett bizonyítani, hogy az a keret, amelyben Arrow

a társadalmi döntések elméletét megfogalmazta, nemcsak a negatív következtetésekhez használható, hanem az axiómák értelmes módosításával nagyon konstruktívan is (ezt dolgoztam ki a hatvanas években, és fejlesztettem tovább későbbi írásaimban, amelyeket a bővített kiadásban tettem közzé).¹¹ Így szilárd analitikus alapra támaszkodhatnak a társadalmi jólétre vonatkozó ítéletek és a társadalmi döntések elméletét alkalmazó szakpolitikák és vizsgálatok. A bizonyítékok gyakran komoly matematikai apparátust igényeltek, de intuitív következményeik könnyen beláthatók – és felhasználhatók.

A társadalmi döntésekről gondolkodás hosszú időszakában Smith végig társam és tanácsadóm volt. A Presidency College-ban senki sem adott elő Smithről, én viszont a YMCA-szálláson bérelt kis szobámban elolvastam először *A nemzetek gazdagságát*, aztán *Az erkölcsi érzelmek elméletét*, és nagyon mély hatást gyakoroltak rám. Idővel egyre határozottabban Smith-követő lettem, még a társadalmi döntések teoretikusaként is. Van az *Erkölcsi érzelmek*nek egy kiadása – ez most a reklám –, amelyet „az én kiadásomnak” tekintek, mert kemény munkával hosszú magyarázó bevezetőt írtam hozzá.¹² Ezzel a kiadással ünnepelte a Penguin Kiadó az *Erkölcsi érzelmek* megjelenésének 250. évfordulóját. Nem mértem fel jól, mennyi munkát igényel egy érvelő és magyarázó bevezető megírása, de szerencsére épp sikerült befejeznem úgy, hogy még időben megjelenhessen az ünnepi kiadás 2009-ben – ha jól emlékszem, december 29-én!

Arról írtam, miért nem volt soha, és miért nem is lesz még egy Smithhez fogható közgazdász. [...] Alapjában az emberek problémái érdekelték, többek között az is, amit Tim a mostani szeminárium címéül választott: a jólét a múltban, a jelenben és a jövőben. Valójában erről beszélt. Soha nem használta a kapitalizmus szót, vagy az intézményes rendszerek valamely hasonló, mégoly egyszerű kategorizálását.

Ő arról írt, miért kell pragmatikusan gondolkodnunk a különböző intézmények összekapcsolásáról, gondosan

ügyelve arra, melyik hogyan működik. Egy helyütt felteszi a kérdést: Miért van oly nagy szükségünk egy jó politikai gazdaságtanra? Miért fontos? Az egyik, de nem az egyetlen válasz az, hogy azért, mert gyors gazdasági növekedésre vezet (az én szavaimmal). Nem szó szerint idézem, de a gyors növekedésről, a haladás gyors üteméről beszél. S hogy az miért fontos? Azt mondja, két okból is. Egyrészt több jövedelemhez juttatja az egyént, ami segít az embereknek abban, hogy azt tehessék, aminek becsülik a megtételét. Smith itt arról beszél, hogy így az emberek több mindent tehetnek, több a „tehetségük” – nem használja itt a képesség (*capability*) szót, de arról beszél. A nagyobb jövedelem elősegíti, hogy az ember olyan életformát választhasson, amelyet szeretne. Másrészt több bevételt juttat az államnak (ezt az intézményt Smith nagyra becsülte, feltéve, hogy helyesen használják), hogy megtehesse mindazt, amit csak az állam csinálhat jól. Például biztosíthatja az ingyenes iskolai oktatást, mondja Smith.

A *nemzetek gazdagságában* azt írta: „A politikai gazdaságtannak mint az államférfiúi vagy törvényhozói tudomány egyik ágának két külön célja van: először, hogy bőséges jövedelmet, vagyis megélhetést biztosítson a népnek, helyesebben, hogy képessé tegye őket arra, hogy ilyen jövedelmet és megélhetést biztosítsanak maguknak; másodsor, hogy az államot, vagyis a közt a közszolgáltatások teljesítéséhez elégséges jövedelemmel lássa el.”¹³ Látni, mekkora fontosságot tulajdonított Smith, akit gyakran a kapitalizmus gurujaként emlegetnek, az állam által nyújtott közszolgáltatásoknak. Ha munkáimban nagy teret szenteltem bizonyos intézmények alapvető szerepének, felfogásomat a másfajta intézmények iránti párhuzamos szükségletéről Smithtől merítettem.

Smith segített megértenem azt is, mennyire fontos, hogy az ember melyik oldalra áll, s hogy mi a jelentősége az alávetettek védelmének, akikkel a társadalom nem törődik. Smith morális elkötelezettsége e téren nagyon erős volt. Ami azt illeti, szinte

megható túlzásokba esett, ha olyasmiről beszélt, ami felizgatta. Hadd hozzak két példát arra, hogyan túloz, amikor az egyenlőtlenséget elutasítja.

Az egyik példa abból a szövegrészből való, ahol a rabszolgaságról beszél. Érdemes összevetni Smith és barátja, David Hume álláspontját. Hume úgy általában nem helyeselte a rabszolgaságot, de eléggé határozatlan volt az elutasításában. Csodálattal adózott az ázsiaiaknak, viszont nem állt messze tőle a rasszizmus, ha az afrikai rabszolgák életéről és sorsáról volt szó. Ezzel éles ellentétben Smith egész határozottan elutasította a rasszizmust, a rabszolgaságot pedig teljeséggel elfogadhatatlannak tartotta. Felháborította, hogy a rabszolgatartók alantasabb életformát tulajdonítottak a rabszolgáknak. Hogy nyomatékot adjon álláspontjának, azt állította, hogy akiket rabszolgaként hurcoltak el Afrikából, nemcsak hogy nem alacsonyabb rendűek a fehéreknél, hanem több fontos szempontból még jobb emberek is, mint fehér rabszolgatartóik: „Nincs olyan néger Afrika partjain, aki ne mutatna e tekintetben olyan óriási lelkiert, amilyenre hitvány urának lelke aligha volna képes.”¹⁴

Smith túlzásaira egy másik példa az írekkel szembeni angol rasszizmus, ami főleg az angolok felsőbbrendűség-tudatában mutatkozik meg. Ez a tudat a régmúltból ered, ott van már

13 ■ Adam Smith: *The Wealth of Nations* (1776). J.M. Dent, London, 1910. 375. old. (Az idézet Atkari János fordítása) (magyarul: *A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata*. Ford. Bilek Rudolf. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1959.)

14 ■ Adam Smith: Az erkölcsi érzelmek elmélete. Ford. Babarczy Eszter. In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A skót felvilágosodás*. Osiris, Bp., 1996. 148. old.

15 ■ *The Faerie Queene*, 1590.

16 ■ Atkari János fordítása

17 ■ John Rawls: Justice as fairness. *Philosophical Review*, 67 (1958), 2. szám, 164–194. old.

18 ■ P&O, The Peninsular and Oriental Steam Navigation Company hajózási társaság.

19 ■ Johannes de Villiers Graaff: *Theoretical Welfare Economics*. Cambridge University Press, Cambridge, 1957.

20 ■ Ian Malcolm David Little: *A Critique of Welfare Economics*. Clarendon Press, Oxford, 1950.

21 ■ Anthony B. Atkinson: The Strange Disappearance of Welfare Economics. *Kyklos*, 154 (2001), 193–206. old.

Edmund Spenser hőskölteményében, a *Tündérkirálynőben* is.¹⁵ Londonban közhelynek számított, hogy az írek maguk hozzák magukra a sok bajt, amitől szenvednek (később még az 1840-es évekbeli ír éhínségről is sok londoni azt tartotta, hogy az éhezés „az ő hibájuk”, nem pedig a rettenetes angol uralom következménye). Az íreket amiatt is kinevelték, hogy annyi krumplit esznek. Egyértelmű, hogy Smith azért tér ki a krumpli tápértékének tárgyalására *A nemzetek gazdagságában*, mert dühítette az angolok írelles rasszizmusa. Amikor először olvastam ezt a részt, furcsállottam, hogy minek megy bele olyan részletekbe, amelyekhez nyilván nincs meg a szakértelme. Am belegendolva hamar rájöttem, hogy egy nagyon is világosan meghatározott szándék vezette, amelyben kiemelkedően fontos elem az írekkel szembeni angol felsőbbrendűség-tudat helytelenítése. A rasszizmus közvetett elutasítása volt az is, hogy „döntő bizonyítékokat” vonultat fel a krumpli „tápláló minőségére” és az írek jó ítélőképességére, akik ezt tudván igyekeznek bőségesen krumplit fogyasztani.

Smith kijelentette, hogy Londonban a hordárok, a gyaloghintó-hordozók és a szenesemberek a „legerősebb férfiak”, a „legszebb nők a Brit Birodalomban” pedig a londoni prostituáltak (nem tudom, hogy ennek empirikus vizsgálatára hogyan került sor). És hozzátette, hogy mindkét csoportban „a többség Írországból, a legrosszabb sorban élők közül való, akik rendszerint evvel a gumóval [krumplival] táplálkoznak”. Ennyi már elég is volt, hogy megállapíthassa: „Nincs eledel, amely ennél döntőbb bizonyítékát szolgáltatná tápértékének, vagyis annak, hogy különösen megfelelő az emberi szervezet egészsége szempontjából.”¹⁶ Smith úgy érezhette, egy jól irányított dobással egyszerre három madarat is eltalált

Smith emberi hangja és egyenlőségpárti stílusa majdnem annyira vonzott, mint gazdasági elemzéseinek ereje. Amikor az 1960-as években belevágtam az igazságosság eszméjének kutatásába, hatott rám Arrow és John Rawls, akinek klaszszikus cikke, *Az igazság mint méltá-*

nyosság 1958-ban jelent meg,¹⁷ de nagyon inspirált Adam Smith is erős érveivel, ötletes kérdéseivel (például a „pártatlan szemléllővel” kapcsolatban) és azzal a szerintem nagyon ritka és fontos képességével, hogy belássa: ha elismeri valamely okfejtés érdemét, abból még nem következik, hogy el kéne vetnie a vele ellentétes fejtegetések relevanciáját. Ebben a módszertani kérdésben később még sokat tanultam Bernard Williamstól, amikor együtt dolgoztunk, és közösen írtunk könyvet az utilitarizmusról. Ám mindezeket túl tetszett Smith részvétele és fellépése a társadalom kiszolgáltatottjai mellett. Mindig kész volt kiállni értük.

Hajón érkeztem Angliába 1953 szeptemberében, a P&O¹⁸ Strathnaver nevű hajója hozott Bombaytól Londonig. Abban az időben a hajójegy sokkal olcsóbb volt még a turista osztályra váltott repülőjegynél is, pedig az út 18 napig tartott, és az árba beletartozott a rendes szállás, a bőséges étkezések, sőt a bor is (akkoriban bort még nem nagyon ittam, de fontolgattam a változtatás lehetőségét). Az igazságosság követelményeiről – meglehetősen kötetlen formában – sokat gondolkodtam, a hajóúton adódó semmittevés közepette volt időm mérlegelni Smith, Marx és Arrow eszméit. Közgazdaságtant tanulni mentem Angliába, de tiszta közgazdaságtannal a tudományos érdeklődésem középpontjában álló szerzők egyike sem foglalkozott. Tulajdonképpen vonzott a lehetőség, hogy – a közgazdaságtant félretéve – egy ideig filozófiát tanuljak. Volt nálam egy pár filozófiai könyv (köztük egy Russell-kötet) meg egy pár matematikai könyv (akkoriban kezdett érdekelni a halmazelmélet és a topológia). Szerencsére vittem magammal regényeket és verseket is.

Deaton: Ez azért rendkívüli. Amikor először találkoztunk—

Sen: Lehet, hogy elfelejtetted, miről beszélgettünk, de én emlékeztethetlek rá.

Deaton: Inkább majd a vacsoránál. Tudod, mi, skótok szeretünk túloz-

ni, és szorongok, miféle történeteket mesélhetsz.

Arra viszont emlékszem, hogy Cambridge-ben [...] a hetvenes évek elején nagyon közel álltak egymáshoz a közgazdászok és a filozófusok. Körülültek egy asztalt, s voltak esti szemináriumok és előadások is. Ismerek néhány filozófust azok közül, akik akkoriban ott voltak, s emlékszem, úgy látszott, hogy szoros integráció alakul ki a jóléti közgazdaságtan körül.

A jóléti közgazdaságtannak is megvoltak a maga problémái. Johannes de Villiers Graaff könyve a jóléti közgazdaságtan elméleteiről¹⁹ már 10 éves volt, és Ian Little kritikája a jóléti közgazdaságtanról még annál is régebbi.²⁰ Sok élénk vita alakult ki a közgazdaságtan és a filozófia között. Úgy tűnt, a jóléti közgazdaságtannak van némi visszatérési esélye, de ha körülnézel, azt látod, hogy a közgazdaságtani tanácsékek többsége – a csúcson lévők sem kivételek – nem is oktat jóléti közgazdaságtant. A tárgy úgy, ahogy van, eltűnt. Másfelől vannak gyakorlati filozófusok, akik közgazdaságtant művelnek anélkül, hogy ismernék, ami gondot okozhat, olykor egyenesen katasztrófát. [...] Amikor te kezdted a pályát, másképp nézett ki a jövő. Mi történt, és mit kéne tenni, hogy visszakerüljünk a minket megillető helyre?

Sen: Az hiszem, a közgazdászok általában is elhanyagolják a filozófiát, de különösen a jólét eszméjét. A jóléti közgazdaságtan eltűnéséről Tony Atkinson írta a legjobb cikket.²¹

Deaton: És sürgette, hogy varácsoljuk vissza. Ez volt az egyik utolsó írása, amelyben felpanaszolta, hogy kiveszett mindenféle filozófiai igényesség, hogy a legtöbb közgazdász azt se tudja, mit jelent az utilitarizmus. Az elemi ismeretek is hiányoznak [...].

Sen: Csakhogy ez az elmélet, amelyet most emlegetsz, már felfutásakor magában hordozta pusztulása csírait. Részben azért, mert az általad is felidézett két, a közgazdászok által legtöbbször becsült könyv a jóléti közgazdaságtanról nem sok jót mondott róla. Ian Little a viselkedéstudományba vezette át, amikor azt kérdezte,

hogyan lehet a megfigyelt viselkedés alapján összevetni az egyének számára való hasznosságokat. Nekem sem filozófiai szinten, sem a hétköznapi észjárás alapján nem lett sohasem világos, hogyan lehetne úgy összevetni két személy viselkedését, hogy abból el lehessen jutni a jóllétük interperszonális összehasonlításához. Túl messze van tőle.

Graaff pedig gyakorlatilag szétzúzta a jóléti közgazdaságtan akkor létező tárgyát azáltal, hogy kimutatta, mennyire kevésbé védhető az összes előfeltevése, és milyen gyenge lábon állnak a következtetései. Könnyű célpontokra lótt: az egyik legkönnyebbet a kompenzációs próba jelentette, amelynek elgondolása a korunk legjobb közgazdászai közé tartozó Nicholas Kaldortól és John Hickstől eredt. Olyan összehasonlításokkal próbálkoztak, amelyek túlmennének az úgynevezett Pareto-elven, amely csak akkor ismer el javulást, ha egyesek nyernek, és senki sem veszít. Ez igazán plauzibilis, csakhogy viszonylag ritkán alkalmazható. A kompenzációs próbának jóval túl kellett volna mennie ezen az egyszerű eseten.

Miről szólt a kompenzációs teszt? Röviden összefoglalva: vegyünk egy változtatást, amelynek eredményeképp egyesek nyernek, mások veszítenek. Ha a nyertesek olyan sokat nyertek, hogy abból kárpótolni tudják a veszteseket, és még a nyereségükből is marad valami, akkor a kompenzációs teszt értelmében javulásról beszélhetünk. Persze megkérdézheted, igazán kárpótolják-e a veszteseket. Hát nem, nem kell ezt tenniük – azaz a vesztesek vesztesek maradnak, hiszen csak azt néztük meg, lehetett-e volna kompenzálni őket. Akkor meg miféle javulás ez? A vesztesek joggal gondolhatják, hogy pusztá ámitás.

Lehet-e meggyőzőbbé tenni a kompenzációs tesztet, ha ragaszkodunk hozzá, hogy a lehetséges kárpótlást fizessék ki? Akkor a veszteseket kárpótolják, és már nem jártak rosszabbul, sőt lehet, hogy jobban állnak, mint előzőleg. A többiek, az érintett „kompenzálók” is nyertek. Elismerhetjük-e ezt egyértelmű javulásnak, hurrát kiáltva a kompenzációs teszt-

nek? Igen-igen, de miféle győzelem ez a kompenzációs tesztre nézve? A kárpótlás eredményeként lesznek, akik jobban jártak, de senki sem járt rosszabbul – azaz Pareto-javulással van dolgunk, ami már elfogadott a jóléti közgazdaságtanban. Akkor mi szükség a kompenzációs tesztre, ha vagy egyáltalán nem meggyőző, vagy pedig teljességgel felesleges?

Ami fontosabb: nincs itt semmi haladás, különösen nem az egyenlőtlenség vagy a szegénység terén, és itt állunk változatlanul az elosztásra közömbös Pareto-elvvel. Jegyezzük meg, a bengáliai éhínség a kompenzációs teszt diadala is lehetett volna, hiszen egy csomó ember sokat nyert 1943-ban, és kompenzálhatták volna az új nélkülözőket. Nem kellett így tenniük, és a nélkülözők többsége elpusztult – de hol itt a társadalmi javulás? Hogy javasolhatott Káldor – aki oly nagyszerű közgazdász máskülönben – ilyen kritériumot? És hogyan állhatott ki mellette Hicks, a *Value and Capital* című csodálatos könyv szerzője (egy antikvár példánya velem volt a Strathnaveren)?²² A válasz e kérdésre az lehet, hogy mindketten jóléti közgazdaságtant akartak művelni, de nem voltak elég bátrak, hogy túllépjenek a Pareto-elven, és szembenézzenek az elosztás, az egyenlőtlenség és a szegénység valóságos problémáival. Ez már nem ment, se akkor, se most. Szerencsére Káldor is, Hicks is írt olyan munkákat, amelyekből sokat tanulunk. És később mindketten felhagytak a kompenzációs teszt ötletével.

Deaton: Mielőtt továbbmennél: nevetünk most ezeken a teszteken, és hogy milyen ostobák voltak, de ne felejtjük el, hogy teljesen megfertőzték a mai amerikai igazságszolgáltatást.

Sen: A közgazdaságtanban pedig a nemzetközi kereskedelem elméletét.

Deaton: És a Legfelső Bíróság nap mint nap ilyen kompenzációs tesztek alkalmaz.

Sen: Tudom. Elszomorító.

Deaton: A szerződészegés sem baj, ha eléggé nagy többletet eredményez.

Úgyhogy ez a szörnyeteg még mindig szabadon garázdálkodik.

Sen: Tudom. Sose becsüljük le egy rossz ötlet hatalmát.

Deaton: Különösen, ha három másodpercben elmondható.

Sen: Egyetértek. Jim Heckman rábeszélte, hogy vegyek részt az Amerikai Ügyvédi Kamara jogállamisági tanácsadó bizottságának a munkájában. Jó volt a törvény uralmáról beszélgetni, de a kompenzációs teszt örökké befurakodott a vitákba. Amikor megkérdeztem a többieket miért használják egyáltalán, válaszuk így hangzott: Ugyan, a közgazdászok leszögezték, hogy a kompenzációs tesztek fontosak. S mi annyira szeretnénk, ha a közgazdászok velünk tartanának. Rémületes zűrzavar.

Deaton: Örülök, hogy nevetni tudsz rajta. Csodálom, hogy nem dühít, merthogy az úgy nagyon komoly. Mindenféle rossz történik az emberekkel ezen rossz ötletek miatt. De rád is gondolok. [...] Olyan munkákat írtál, amelyek sok ember életét megváltoztatták. Ám életednek ez a legfontosabb vállalkozása, hogy visszahozd a közgazdaságtanba a komoly filozófiát és a jólétet, nem volt igazán sikeres.

Sen: Joggal beszélsz itt kudarcról – egyáltalán nem volt sikeres. A fordítottjában sem jártam sikerrel, hogy bevigym a komoly közgazdaságtant a filozófiába. Egy bizonyos mennyiségű – de elemi szintű – közgazdaságtant használnak ugyan, főleg „A jog és a gazdaság” tantárgyban, és még néhány további témában a jogi karokon, ahol szóba kerül egy-egy népszerű gondolat a közgazdaságtanból, de csak azok. Azt hiszem, a kudarc mindenütt érezhető.

22 ■ John Richard Hicks: *Value and Capital*. Oxford University Press, Oxford, 1939. Magyarul: *Érték és tőke. A keynesi gazdaságtan válsága*. Ford. Lengyel György, Hegedűs József. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1978.

23 ■ Amartya Sen: *Guidelines for Project Evaluation*. United Nations, New York, 1972.

24 ■ Amartya Sen (ed.): *Growth Economics*. Penguin, Harmondsworth, 1960.

Kezdődött a jóléti közgazdaságtan mint közgazdaságtani tárgy kudarcával. Amikor nem sokkal Cambridge-be érkezésem után megmondtam Joan Robinsonnak, hogy ez a választott témám, visszakérdézett: „Nem hallotta, hogy ez a téma már megbukott?” Graaffra hivatkoztak vele, de „Jan Graaff, aki köztük a legokosabb volt, bebizonyította, hogy értelmetlen az egész”. Gyászos megjegyzés, mert először is Graaff ezt nem bizonyította be, másodsor pedig ő maga sem állította soha, hogy bebizonyította volna.

Deaton: Valóban nem, de feladta. Megírta azt a könyvet, majd visszavonult a farmjára Cape Town határában, és élete végéig szőlőt termesztett.

Sen: Ezt mesélik, de valójában vendégkutató volt egy évig az All Souls College-ban, ahol én is voltam. Ez 1984–85-ben lehetett. S abban az egy évben számos nagyon érdekes – és konstruktív – jóléti közgazdaságtani cikket írt, amelyeknek Joan nem örült volna.

Besley: Erről eszembe jutnak beszélgetéseink több mint 30 éve, még a pályám elején: helyeseltük a jóléti közgazdaságtan diadalát, sok minden, ami a Bentham hatása alatt álló XIX. századi reformerek terveiből az utilitarizmus nevében megvalósult. S te mégis mindig, következetesen gyanakvással tekintettél az utilitarizmus filozófiai alapjaira. Hogyan lehet filozófiai szempontból gyanús valami, ami láthatóan annyi jót tett a világban?

Sen: Kitűnő kérdés, Tim, amelyre azt felelném, hogy ha valami hibás, hasznos még lehet. Talán sokkal jobb, mint a többi alternatíva, beleértve azt is, ami éppen érvényesül. Szóval, a változás lehet nagyon jó – mert kimozdít bennünket a fennálló helyzetből –, de ettől még a reform utáni helyzeten is sokat lehetne javítani. A rabszolgaság eltörlése önmagában is nagyszerű vívmány volt, és mégis meggyőző érvek szóltak amellett, hogy sokkal tovább is lehetne menni, például akár egészen a jóléti államig.

Az utilitarizmus megalapozásának problémáival sok utilitarista is tisztában volt, például John Stuart Mill. A hasznosság kétségkívül fontos, a hasznosságszámítások a többen sokkal jobb politikai megoldásokat is jelezhetnek. Gondoljunk csak arra, hogy Nagy-Britanniában egyfajta, bizonytalanul hirdetett konzervatívizmus dominált, miközben Bentham a nagy társadalmi változtatások – például a büntetés-végrehajtás reformjai – mellett érvelt. Bebizonyította, hogy alapjaikban újra kell gondolni a dolgot, a büntetés-végrehajtást például meg kell szabadítani a megtorlás törvényességétől, s inkább azt kellene keresni, milyen úton-módon lehetne jobbá tenni a világot. Az utilitarizmus erőssége, hogy felismerte az emberi szenvedés és öröm fontosságát. Ez nagyszerű, viszont egyik gyengesége éppen az, hogy a hasznosság, bármennyire becsljük is, nem az egyetlen, ami fontos. Például a szabadság is fontos lehet.

John Stuart Mill látta ezt, mint ahogy azt is, hogy különbséget kell tennünk a hasznosság különböző forrásai között. Továbbra is utilitáriusnak vallotta magát, tehát van az utilitarizmusnak olyan változata is – Millé Benthamé helyett –, amelyet kevésbé értek problematikusnak.

Az utilitarizmus korlátja az is, hogy mélységesen különbözős a hasznosság vagy a jólét emberek közti egyenlőtlensége iránt. John Rawls fontos megállapítása, hogy az utilitarizmus nem veszi kellőképp komolyan az „emberek elkülönültségét”. Ha csak az aggregált hasznosságot tartjuk szem előtt, mint az utilitarizmus, akkor azt képzelhetjük, hogy az egyik ember rettenetes nyomorát társadalmi szinten jóváteheti egy másik hatalmas hasznosságbeli nyeresége.

A hasznosságszámításnak vannak értelmesebb alkalmazásai is. Nézzük például James Meade hasznosságon alapuló jóléti közgazdaságtanát, amely nemcsak az aggregált hasznosságot veszi figyelembe, hanem az elosztást is. A kérdés továbbra is megválaszolatlan, miért csak a hasznosság játszik szerepet, miért nem figyel Meade a szabadságra is, de legalább kikerüli az utilitarizmusnak

az egyenlőtlenséggel kapcsolatos vakságát.

[...]

Deaton: Menjünk vissza ahhoz az időszakhoz, amikor a jóléti közgazdaságtan teljesen szétzilálódott, te pedig alternatív szempontokat próbáltál érvényesíteni! Sosem hagytál fel az alkalmazott jóléti közgazdaságtannal. 1972-ben írtad a projektek értékeléséhez azt a vezérfonalat az ENSZ-nek,²³ amely a nagyon is gyakorlatias jóléti közgazdaságtan példája: próbáljunk valami jót tenni a világban, és ne aggódjunk túlságosan a filozófiai megalapozatlansága miatt. Arra is emlékszem, hogy szerkesztettél egy könyvet a gazdasági növekedésről²⁴ – szinte mindent abból tanultam meg, amit a gazdasági növekedésről tudok, a bevezetőből, amelyet ehhez a vékony kötethez írtál. Az a növekedésemélet teljesen összefonódott a projekt-értékeléssel. Mintha azt mondtad volna: „Na, jó. Engem ugyan a jóléti közgazdaságtan meg az utilitarizmus, Rawls és Arrow foglalkoztat igazán, de ezért nem állok le, hanem jót teszek a világgal, míg jövedelmek összeadásával bajlódom” – vagy valami ilyesmit.

Sen: Ez igaz. Mind a növekedés gazdaságtanáról szóló munka, mind a *Guidelines* kísérlet volt valamilyen kompromisszumra. A *Guidelines* közös munka volt Stephen Marglinnal és Partha Dasguptával – a munka oroszánrészt Marglin végezte. Akkor ismerkedtünk meg, amikor egy évre Cambridge-be jött tanulni. Te mikor is jöttél Cambridge-be, Angus?

Deaton: 69-ben.

Sen: Akkor ez közel egy évtizeddel korábban történt. Az akkori előadásaimon – azt hiszem, a jóléti közgazdaságtanról – az első sorban ült egy amerikai diák, aki rendkívül okosnak tűnt. Ez volt Stephen Marglin. Nagyon széles körű volt az érdeklődése, amibe beletartoztak a vízügyi tervek (öntözés és hasonlók) értékelésével kapcsolatos gondolatok is. Az amerikaiak akkoriban szinte megszállottan

dolgoztak vízügyi tervezeteken. Kaliforniából indult ki az egész, Marglin is onnan érkezett – a Harvard érinésével. Volt egy vízügyi projekt a Harvardon is, Arthur Maass és társai dolgoztak rajta. Mi alapján nem tettünk mást, mint a projektértékelésre alkalmaztuk a neoklasszikus közgazdaságtant.

Be kell vallanom, hogy igazán sosem szerettem a neoklasszikus közgazdaságtant, de azért egész jól tudtam művelni. James Meade ezt észre is vette, s amikor mint a politikai gazdaságtan tanszék vezetőjének meg kellett hirdetni „A közgazdaságtan alapelvei” fő előadást, akkor engem kért fel, hogy tartsam meg az előadásához kapcsolódó szemináriumot. Hiába mondtam, mennyire szkeptikusan viseltetem a tárggyal szemben, azt válaszolta: „Tudom, viszont jól csinálod. Nem kell, hogy a szerelmese legyél ahhoz, hogy jó órákat tarts róla.” Nagyon élveztem a James Meade-del közös óráinkat. Talán nem voltam egész életemben mindig következetes.

Deaton: Ahhoz tartozik, ami valamilyen értelemben tényleg a tervezés irodalma volt. Te is Kalkuttában voltál az indiai állam kezdeti napjaiban, amikor P. C. Mahalanobis az első terveket írta India számára. A korszakra visszaemlékezve ezt nem is említed.

Sen: Mahalanobis kitűnő statisztikus volt, és az Indiai Statisztikai Intézet (ISI) megalapítója. Ő irányította India 1956-ban kezdődő, második ötéves tervének munkálatait. Cambridge-ben kellett volna lennem mint másodéves kutató diáknak, de mivel az első évemben (1955–56-ban) érdekes eredményekre jutottam, amelyeket a *Quarterly Journal of Economics* és más lapok meg is jelentettek, nem volt kedvem a disszertációm témáján tovább dolgozni, mert nem igazán szerettem. Úgyhogy 1956 júniusában visszamentem Kalkuttába, hogy néhány évig ott legyenek, amíg a disszertációm „érlelődik”, azaz három év leteltével minden további munka nélkül már benyújthatom. Közben az újonnan alapított kalkuttai Jadavpur Egyetemen tanítottam.

Jól ismertem Mahalanobist, aki azt akarta, lépjek be hozzá az ISI-be. Csak sajnos én az ő öt éves tervét egészében elhibázottnak tartottam. Bár nagyon csodáltam őt, kimentettem magam, hogy miért nem tudok vele dolgozni. Néhány apróbb kritikai észrevételt tettem a megközelítésmódjára, de képtelen voltam megmondani neki, mennyire mélyen megdöbbentett, hogy az elemi egészségügyi ellátás és az elemi oktatás teljesen kimaradt az öt éves tervéből.

Angus, a Nobel-díj átvételekor tartott előadásaidban igen nagylelkűen szóltál Mahalanobisról, amit meg is érdemelt. Olyasmit vitt véghez, ami addig elő sem fordult Indiában. Az ISI nagyszerű oktatási és kutatási intézmény lett, biztosan te is ismersz kitűnő statisztikusokat, akiket ott képeztek. [...]

Három- vagy négy éves korom óta ismertem Mahalanobist mint családunk barátját. Sok fényképünk van, amelyen a nyakában ülök, és boldogan mosolygok, de beszélgetéseinkre nem emlékszem. Később, 1956 körül, amikor belenyugodott, hogy komolyabban nem érdeklődöm az öt éves terve iránt, sokat beszélgettünk a másik kedvenc témájáról, a szubjektív és az objektív valószínűség különbségéről. Ez viszont nagyon is érdekelt

engem. Mahalanobis megvilágító és kényszerítő erővel fejtette ki álláspontját. A kérdésről kialakított véleményem sokat köszönhetett John Maynard Keynes értekezésének a valószínűségről,²⁵ amely sok tekintetben a legjobb könyve volt. Bemutatta, a valószínűség felfogásában és használatában mennyire nehéz megszabadulnunk a szubjektív elemektől. Mahalanobis is nagyjából hasonló állásponton volt: a valószínűséget nem lehet megmagyarázni az elme beavatkozása nélkül. Ez mind szép és jó, de az olyan tervezés, amely nem törődik az elemi oktatással és az egészségügyi alapellátással, mégiscsak több a soknál.

Deaton: Ez aggasztott akkoriban?

Sen: De mennyire! Írtam is róla valamit, ami meglehetősen emlékeztetett Adam Smithre, aki újra meg újra azt hangsúlyozta, hogy a gazdaságnak és a társadalom anyagi alapjának a legfontosabb kiterjesztései mindig az ember készségei és produktivitása növekedéséből fakadnak. És ebben – a munkamegosztáson kívül – központi jelentősége az oktatásnak és az egészségügyi ellátásnak van, különösen egy olyan országban, mint India, az analfabéták óriási arányával és a rossz egészségügyi körülményekkel.

Deaton: Egész életemben megtartottad indiai állampolgárságodat, és nem vettél fel egy másikat sem, mint közülünk többen. Erről azt írtad, hogy így megmaradt a jogod, hogy kritikusan nyilatkozz az indiai kormány politikájáról, és belülről gondolkozhass az indiai közügyekről. Csodálatos könyveket írtál a társszerzőmmel, Jean Drèze-zel, a legutóbbit 2013-ban, amelyet épp most adtak ki újra.²⁶

Sen: Jean Drèze-zel nagyon könnyű kitűnő könyveket írni.

Deaton: Tudom, ő írja a könyveket, és te aratod le az elismerést. Rettentő jó.

Sen: Csak egyszer vettem észre nála – persze tréfálkozva – némi neheztelést. A nyilvános alkalmakkor azt szoktam mondogatni, hogy kitűnő munkamegosztással élünk: Jean végzi a munka 99%-át, és én kapom az elismerés 99%-át. Egyszer elvitettem, és azt mondtam, hogy Jean végzi a munka 90%-át, és én kapom az elismerés 91%-át. Felhúzta a szemöldökét, rám nézett, és megkérdezte: „Mi történt a maradék 9%-kal?”

Wessely Anna fordítása

25 ■ John Maynard Keynes: *A Treatise on Probability*. Macmillan, London, 1921.

26 ■ Jean Drèze – Amartya Sen: *An Uncertain Glory: India and Its Contradictions*. Penguin, London, 2013.